International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-6 | July – August 2026

Original Article

एम. एन. रॉय यांचा नवमानवतावाद

गणेश शिवलाल माळी

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

Manuscript ID: IJAAR-130614
ISSN: 2347-7075
Impact Factor – 8.141

Volume - 13
Issue - 6
July – August 2026
Pp. 111 - 116

Submitted: 15 July 2026
Revised: 28 July 2026
Accepted: 1 August 2026
Published: 10 August 2026

Corresponding Author:
गणेश शिवलाल माळी

Quick Response Code:

Website: https://ijaar.co.in/

DOI: 10.5281/zenodo.22045373

DOI Link:
https://doi.org/10.5281/zenodo.22045373

सारांश:

विसाव्या शतकातील अग्रगण्य भारतीय विचारवंत मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी मांडलेला नवमानवतावाद (Radical Humanism) हा व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, वैज्ञानिक विवेक आणि धर्मनिरपेक्ष नैतिकता या त्रिसूत्रीवर आधारलेला मानवकेंद्रित तात्त्विक विचार आहे. सशस्त्र राष्ट्रवाद आणि मार्क्सवादी विचारसरणीच्या मर्यादांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यानंतर रॉय यांनी मानवाला कोणत्याही राजकीय, आर्थिक किंवा धार्मिक व्यवस्थेचे साधन न मानता स्वतःमध्येच एक अंतिम साध्य मानले. मार्क्सच्या आर्थिक नियतीवाद, वर्गसंघर्ष आणि सर्वहारा वर्गाच्या हुकूमशाहीच्या सिद्धांतांचे खंडन करत त्यांनी विचारांची स्वायत्तता व सामाजिक सहकार्याची आवश्यकता अधोरेखित केली. संसदीय लोकशाहीतील पक्षीय सत्तास्पर्धेमुळे होणारा नैतिक ऱ्हास रोखण्यासाठी त्यांनी सत्तेचे तळागाळापर्यंत विकेंद्रीकरण करणाऱ्या स्थानिक लोकसमित्या आणि पक्षविरहित मूलगामी लोकशाहीचे संस्थात्मक प्रारूप मांडले. संस्थात्मक बदलांपूर्वी नागरिकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवणारी सांस्कृतिक व बौद्धिक क्रांती घडवून आणणे ही या विचाराची मुख्य पूर्वअट आहे.

Creative Commons

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), *which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.*

How to cite this article:
गणेश शिवलाल माळी. (2026). एम. एन. रॉय यांचा नवमानवतावाद. International Journal of Advance and Applied Research, 13(6), 111 – 116. https://doi.org/10.5281/zenodo.22045373

प्रस्तावना:

एम. एन. रॉय (१८८७–१९५४) यांचा राजकीय व वैचारिक प्रवास अत्यंत गतिमान आणि क्रांतिकारी राहिला आहे. सुरुवातीच्या काळात सशस्त्र क्रांतिकारक, त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीतील अग्रणी नेते आणि शेवटी एक प्रगल्भ मानवतावादी विचारवंत अशी त्यांची वैचारिक उत्क्रांती झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर फॅसिझमचा उदय, संसदीय लोकशाहीच्या मर्यादा आणि सोव्हिएत युनियनमधील साम्यवादी हुकूमशाही पाहून रॉय यांचा

प्रचलित राजकीय विचारधारांवरील विश्वास उडाला. यातूनच त्यांनी १९४७-४८ च्या सुमारास नवमानवतावाद ही नवी जीवनदृष्टी जगासमोर मांडली. हा विचार मानवाला कोणत्याही राजकीय, आर्थिक किंवा धार्मिक व्यवस्थेचे साधन न मानता स्वतःमध्येच एक अंतिम साध्य मानतो. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, वैज्ञानिक विवेक आणि धर्मनिरपेक्ष नैतिकता ही या तत्त्वज्ञानाची मुख्य आधारस्तंभ आहेत. रॉय यांच्या मते, केवळ राजकीय सत्तापालट किंवा आर्थिक पुनर्रचना मानवाला खरी मुक्ती देऊ शकत नाही, तर त्यासाठी माणसाच्या बौद्धिक व सांस्कृतिक जाणिवांमध्ये मूलभूत क्रांती होणे आवश्यक आहे. म्हणूनच संस्था किंवा राज्यापेक्षा मानवी अस्तित्वाला सर्वोच्च महत्त्व देणारा हा विचार तत्कालीन आणि आधुनिक राजकीय चिंतनाला एक नवी दिशा देतो.

पारिभाषिक शब्द:

नवमानवतावाद (Radical/New Humanism), विवेकवाद (Rationalism, मूलगामी लोकशाही (Radical Democracy), आत्मनिष्ठ नैतिकता (Secular Morality).

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. एम. एन. रॉय यांच्या नवमानवतावादी विचारांचा अभ्यास करणे.
२. एम. एन. रॉय यांच्या मार्क्सवादाकडून नवमानवतावादाकडे झालेल्या वैचारिक प्रवासाचा अभ्यास करणे.
३. नवमानवतावादातील विवेक, स्वातंत्र्य आणि नैतिकता या त्रिसूत्रीचे विश्लेषण करणे.

गृहीतके

१. सत्ताकेंद्रित राज्यव्यवस्था, भांडवलशाही आणि मार्क्सवादी सर्वंकषवाद या तिन्हींमध्ये व्यक्तीचे मूलभूत स्वातंत्र्य संकुचित होते.
२. एम. एन. रॉय यांच्या विचारांचा मार्क्सवादाकडून नवमानवतावादाकडे वैचारिक प्रवास झाला.

विषय प्रवेश :

- **मानवतावाद:**

मानवतावाद म्हणजे अशी विचारसरणी किंवा जीवनदृष्टी, जी मानवी मूल्ये, मानवी प्रतिष्ठा, मानवी बुद्धी आणि मानवाच्या सर्वांगीण कल्याणाला केंद्रस्थानी मानते. हा विचार कोणत्याही पारलौकिक (उदा. ईश्वर, धर्मग्रंथ) शक्तीपेक्षा मानवी अनुभव आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर अधिक विश्वास ठेवतो.

- **नवमानवतावाद:**

मानवेंद्रनाथ रॉय (एम. एन. रॉय) यांनी दुसऱ्या महायुद्धानंतर भांडवलशाही, फॅसिझम आणि मार्क्सवादी सर्वंकषवादाच्या मर्यादांचा अनुभव घेतल्यानंतर १९४७-४८ च्या सुमारास मांडलेली वैज्ञानिक, विवेकनिष्ठ आणि मानवकेंद्रित जीवनदृष्टी म्हणजेच नवमानवतावाद (Radical Humanism / New Humanism) होय. हा विचार मानवाला कोणत्याही राजकीय, आर्थिक अथवा धार्मिक व्यवस्थेचे साधन न मानता स्वतःमध्येच एक अंतिम साध्य मानतो.

तुलनात्मक घटक	पारंपारिक मानवतावाद	नवमानवतावाद
तात्त्विक उगम व पार्श्वभूमी	प्रबोधनकाळात मध्ययुगीन धर्मसत्ता आणि धर्मशास्त्राच्या वर्चस्वाविरुद्ध मानवकेंद्रित विचार म्हणून उगम.	विसाव्या शतकातील फॅसिझम, भांडवलशाही आणि मार्क्सवादी सर्वंकषवाद यांसारख्या संकटांच्या पार्श्वभूमीवर मांडणी.
वैज्ञानिक दृष्टिकोन व बैठक	प्रामुख्याने साहित्यिक, कलात्मक, तात्त्विक आणि मानव्यविद्यांच्या आधारावर भर.	आधुनिक भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र आणि निसर्गाच्या भौतिकवादी नियमांवर आधारलेली वैज्ञानिक बैठक.
नैतिकतेचा आधार	अनेकदा धार्मिक, पारमार्थिक मूल्ये किंवा अमूर्त मानवी करुणेवर आधारित.	पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष मानवाचा विवेक आणि सामाजिक जैविक उत्क्रांतीतून स्वाभाविकपणे निर्माण झालेली नैतिकता.
राजकीय व्यवस्थेचे प्रारूप	पारंपारिक संसदीय लोकशाही, प्रातिनिधिक शासनव्यवस्था आणि कायद्याचे राज्य यांचे समर्थन.	पक्षीय राजकारणाला विरोध; स्थानिक लोकसमित्यांवर आधारलेली पक्षविरहित मूलगामी लोकशाही.
इतिहास आणि क्रांतीची दिशा	सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय हक्कांच्या विस्तारावर भर.	केवळ आर्थिक/राजकीय सत्तापालट पुरेसा नाही; आधी मानवी मनाची सांस्कृतिक व बौद्धिक क्रांती होणे अनिवार्य.
व्यक्ती आणि समूह संबंध	व्यक्तीच्या अधिकारांना महत्त्व, परंतु अनेकदा राष्ट्र किंवा समाजाच्या चौकटीत व्यक्तीचे स्थान दुय्यम ठरते.	व्यक्ती हेच स्वतःमध्ये अंतिम साध्य. राष्ट्र, समाज किंवा पक्षासाठी व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा संकोच अमान्य.
आर्थिक दृष्टिकोन	बहुतांश वेळा कल्याणकारी भांडवलशाही किंवा उदारमतवादी अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार.	शोषणमुक्त, सहकारी आणि विकेंद्रित आर्थिक नियोजनाचा पुरस्कार.

नवमानवतावादाची त्रिसूत्री: स्वातंत्र्य, विवेक आणि नैतिकता:

एम. एन. रॉय यांनी डिसेंबर १९४६ मधील बॉम्बे परिषदेत आणि नंतर १९४८ मध्ये नवमानवतावादाचा तात्विक जाहीरनामा म्हणून '२२ सूत्रे' मांडली. याचे आधार प्रामुख्याने स्वातंत्र्य, विवेक आणि नैतिकता दिसून येतात.

- **स्वातंत्र्य (Freedom)**: रॉय यांच्या मते, स्वातंत्र्य ही कोणतीही अमूर्त किंवा पारलौकिक देणगी नसून ती मानवाच्या अस्तित्वाच्या जैविक संघर्षातून

International Journal of Advance and Applied Research
Peer Reviewed | International Open Access Journal
ISSN: 2347-7075 | Impact Factor – 8.141 | Website: https://ijaar.co.in/
Volume-13, Issue-6 | July – August 2026

स्वाभाविकपणे निर्माण झालेली मूलभूत प्रेरणा आहे. हे स्वातंत्र्य केवळ बाह्य राजकीय बंधनांचा किंवा परकीय सत्तेचा अभाव एवढ्यापुरते मर्यादित नसून, व्यक्तीच्या बौद्धिक, नैतिक आणि सर्जनशील क्षमतांचा सर्वांगीण विकास साधणे म्हणजेच खरे स्वातंत्र्य होय. मानव हे कोणत्याही शासनसंस्थेचे किंवा उत्पादनव्यवस्थेचे साधन नसून स्वतःमध्येच एक अंतिम साध्य असल्याने, कोणत्याही सामूहिक उद्दिष्टासाठी व्यक्तीच्या मूलभूत मुक्तीचा संकोच करता येत नाही.

- **विवेक (Reason):** रॉय यांनी विश्वाकडे एक नियमबद्ध आणि कार्यकारणभावावर चालणारी व्यवस्था म्हणून पाहिले असून, माणूस हा याच निसर्गाचा अविभाज्य जैविक घटक आहे. निसर्गातील हा कार्यकारणभाव समजून घेण्याची आणि त्याचे आकलन करण्याची उपजत क्षमता म्हणजेच मानवी विवेक होय. हा विवेक माणसाला अंधश्रद्धा, दैववाद आणि प्रस्थापित सत्तेचे आंधळे आज्ञापालन यांपासून मुक्त करून वैज्ञानिक दृष्टिकोनाकडे नेतो. ज्ञानाच्या आधारे निसर्गाचे नियम समजून घेऊन स्वतःचे प्रश्न स्वतः सोडवण्याची बौद्धिक ताकद विवेकवादामुळेच निर्माण होते.
- **नैतिकता (Morality):** नवमानवतावादात नैतिकतेचे संपूर्ण धर्मनिरपेक्षीकरण करण्यात आले असून, ती ईश्वराची भीती, धर्मग्रंथांचे आदेश किंवा पारलौकिक कल्पनेवर आधारलेली नाही. माणूस उपजतच विवेकनिष्ठ असल्याने तो स्वाभाविकपणे नैतिक असतो; कारण स्वतःच्या हिताचा आणि सामाजिक स्वास्थ्याचा सुसंवाद विवेकातूनच स्पष्ट होतो. बाह्य दबावाखाली किंवा कायद्याच्या भीतीने नव्हे, तर माणसाने स्वतःच्या बुद्धीने विचार करून स्वीकारलेले सदाचरण आणि सामाजिक बांधिलकी हीच खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र समाजाची निर्मिती करते.

मार्क्सवादाची चिकित्सा व नव्या विचारांची मांडणी:

एम. एन. रॉय यांनी कार्ल मार्क्सच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि भौतिकवादाचा पाया स्वीकारला असला, तरी मार्क्सवादातील काही मूलभूत सिद्धांतांवर त्यांनी अत्यंत मूलगामी व तात्त्विक आक्षेप नोंदवले आहेत.

- **आर्थिक नियतीवादाचे खंडन:** मार्क्सच्या मते, मानवी समाजाचा संपूर्ण इतिहास आणि त्याचे परिवर्तन केवळ आर्थिक उत्पादन साधने व उत्पादन संबंधांवर ठरते; तर संस्कृती, कायदे, धर्म आणि मानवी विचार हे केवळ या पायावर रचलेले दुय्यम इमले असतात. रॉय यांनी या आर्थिक नियतीवादाचे स्पष्ट खंडन केले. त्यांच्या मते, माणसाच्या बौद्धिक प्रेरणा, विचार आणि नैतिक जाणिवा या केवळ आर्थिक घटकांच्या सावल्या नसून त्यांना मानवी इतिहासात स्वायत्त व निर्णायक स्थान असते. मानवी विवेक आणि कल्पकता या स्वतःच इतिहासाला नवी दिशा देणाऱ्या स्वतंत्र प्रेरक शक्ती आहेत. माणूस हा केवळ परिस्थितीचे उत्पादन नसून तो आपल्या विचारांनी आणि कृतीने स्वतःची भौतिक परिस्थिती घडवणारा कर्ता आहे.
- **वर्गसंघर्षाऐवजी सामाजिक सहकार्य:** मार्क्सने मानवी प्रगतीचे मुख्य चालकबळ वर्गसंघर्ष मानले; मात्र रॉय यांच्या मते, केवळ द्वेष, संघर्ष आणि शत्रुत्वाच्या तत्त्वावर एकात्म व शाश्वत समाज उभा राहू शकत नाही.

जैविक व सांस्कृतिक उत्क्रांतीच्या दृष्टीने मानवाने निसर्गाशी संघर्ष करताना परस्परांना दिलेली साथ आणि सामाजिक सहकार्य हीच मानवी संस्कृतीच्या विकासाची मूळ आधारशिला राहिली आहे. त्यामुळे समाजात वर्गविद्वेष तीव्र करण्याऐवजी विवेकनिष्ठ सहकार्य, सुसंवाद आणि मानवी मूल्यांच्या आधारेच खरी समता व बंधुभाव निर्माण होऊ शकतो.

- **हुकूमशाहीच्या मार्गाने स्वातंत्र्याची अशक्यता:** भांडवलशाही नष्ट करण्यासाठी मार्क्सवादाने पुरस्कृत केलेल्या सर्वहारा वर्गाच्या हुकूमशाहीला रॉय यांनी ठाम विरोध केला. कोणत्याही प्रकारची हुकूमशाही अखेर एकाच पक्षाच्या, नेत्याच्या आणि नोकरशाहीच्या सर्वंकष सत्तेत रूपांतरित होते, ज्यामुळे व्यक्तीचे मूलभूत स्वातंत्र्य नष्ट होते. साध्य कितीही उदात्त असले तरी हिंसक आणि दडपशाहीच्या मार्गाने कधीही खऱ्या मुक्तीची निर्मिती होऊ शकत नाही; खरी क्रांती केवळ विकेंद्रीकरण, व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि नैतिक साधनांच्या आधारेच साध्य होते.

पक्षविरहित लोकशाही आणि स्थानिक लोकसमित्यांची संकल्पना:

एम. एन. रॉय यांनी पारंपारिक संसदीय लोकशाहीतील मर्यादांवर बोट ठेवत मूलगामी लोकशाही आणि पक्षविरहित लोकशाही ही पर्यायी शासनव्यवस्था मांडली. सध्याच्या प्रातिनिधिक लोकशाहीत सार्वभौम सत्ता केवळ नावापुरती जनतेकडे असते; प्रत्यक्षात निवडणुकांच्या माध्यमातून ती राजकीय पक्ष आणि मूठभर नेत्यांच्या हाती केंद्रित होते. राजकीय पक्ष सत्तेच्या हव्यासापोटी जात, धर्म, पैसा आणि लोकानुनयाचा गैरवापर करून नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास करतात आणि सामान्य नागरिकांना केवळ पाच वर्षांतून एकदा मत देणारे निष्क्रीय मतदार बनवून ठेवतात. यावर उपाय म्हणून रॉय यांनी सत्तेचे तळागाळापर्यंत संपूर्ण विकेंद्रीकरण करणारी आणि राजकीय पक्षांच्या मध्यस्थीशिवाय चालणारी थेट शासनप्रणाली सुचवली.

या व्यवस्थेचा मुख्य संस्थात्मक कणा म्हणजे स्थानिक लोकसमित्या होत. प्रत्येक गावात, खेड्यात किंवा शहरांमधील प्रभागांमध्ये नागरिकांच्या थेट सहभागातून या लोकसमित्या स्थापन केल्या जातील. या समित्या केवळ सल्लागार मंडळे नसून स्थानिक पातळीवरील सर्व सामाजिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय निर्णय घेणाऱ्या स्वायत्त व सार्वभौम संस्था असतील. कायदेमंडळांसाठी कोणत्याही राजकीय पक्षाचे अधिकृत उमेदवार नसतील; तर स्थानिक लोकसमित्या स्वतःमधूनच सुशिक्षित, निस्वार्थी आणि प्रामाणिक प्रतिनिधींची निवड करतील. निवडून आलेला प्रतिनिधी जनतेच्या हिताचे रक्षण करण्यात अपयशी ठरल्यास त्याला परत बोलावण्याचा अधिकार या लोकसमित्यांकडे असेल, ज्यामुळे प्रतिनिधींवर जनतेचे थेट व सतत नियंत्रण राहील.

सत्तेचा उगम केंद्रातून खाली न होता, या स्थानिक लोकसमित्यांच्या पिरॅमिडसदृश रचनेतून वरच्या स्तरावर होईल. राष्ट्रीय आणि प्रांतिक पातळ्यांवर केवळ संरक्षण, परराष्ट्र संबंध आणि आंतरराज्य समन्वय यांसारखे मर्यादित अधिकार असतील; तर दैनंदिन विकासाचे अधिकार स्थानिक जनतेकडेच राहतील. तथापि, ही रचना यशस्वी होण्यासाठी नागरिकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नागरी जाणिवा

आणि विवेकनिष्ठा निर्माण करणारी सांस्कृतिक व बौद्धिक क्रांती घडवून आणणे ही अनिवार्य पूर्वअट आहे.

समारोप:

एम. एन. रॉय यांचा नवमानवतावाद हा आधुनिक मानवी मुक्तीचा एक सर्वसमावेशक तात्त्विक आराखडा आहे. रॉय यांनी कोणत्याही सत्तेची मक्तेदारी, धार्मिक कर्मठता आणि विचारसरणींचे अंधानुकरण नाकारून व्यक्तीच्या स्वायत्ततेला सर्वोच्च स्थानी बसवले. जरी त्यांची पक्षविरहित लोकशाहीची संकल्पना आजच्या गुंतागुंतीच्या राजकीय व्यवस्थेत काही प्रमाणात आदर्शवादी वाटत असली, तरी लोकसहभागात्मक शासन सत्तेचे तळागाळापर्यंत विकेंद्रीकरण, लोकप्रतिनिधींवरील जनतेचे थेट नियंत्रण आणि राजकारणातील नैतिक मूल्यांची गरज अधोरेखित करण्यात हा विचार अद्वितीय ठरतो. आजच्या काळात वाढती धार्मिक कट्टरता, तंत्रज्ञानाधारित सर्वंकष नियंत्रण आणि लोकानुनयी राजकारणाच्या धोक्यांवर मात करण्यासाठी रॉय यांचा विवेकनिष्ठ व मानवकेंद्रित नवमानवतावाद मानवी समाजाला एका शाश्वत प्रबोधनाची आणि खऱ्या स्वातंत्र्याची दिशा दाखवतो.

संदर्भ सूची :

१. Roy M. N. (1947), "*New Orientation*", Renaissance Publishers, Calcutta.

२. Roy M. N. (1950), "*New Humanism: A Manifesto*", Renaissance Publishers, Calcutta.

३. Roy M. N. (1953), "*Reason, Romanticism and Revolution*" (Vols. 1),Renaissance Publishers, Calcutta.

४. Roy M. N., (1960), "*Politics, Power and Parties*," Renaissance Publishers, Calcutta.

५. Tarkunde V. M., (1983), "*Radical Humanism: The Philosophy of Freedom and Democracy*. Ajanta Publications", New Delhi.

६. पंडित न., (१९७२), "*महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास*", मॉडर्न बुक डेपो, पुणे.

७. भोळे भा. ल., (२००३), "*आधुनिक भारतातील राजकीय विचार*", पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.